सर्वनामानि

एकवारं प्रयुक्तस्य नामपदस्य पुनः सूचनार्थं सर्वनामानि प्रयुज्यन्ते । संस्कृतभाषायां सर्वादीनि सर्वनामानि इत्युच्यन्ते ।

1. सर्व	2. विश्व	3. उभ	4. उभय
5. कतर	6. कतम	7. अन्य	8. अन्यतर
9. इतर	10. त्वत्	11. त्व	12. नम

एकवारं प्रयुक्तस्य नामपदस्य पुनः सूचनार्थं सर्वनामानि प्रयुज्यन्ते । संस्कृतभाषायां सर्वादीनि सर्वनामानि इत्युच्यन्ते ।

1. सर्व	2. विश्व	3. उभ	4. उभय
5. कतर	6. कतम	7. अन्य	8. अन्यतर
9. इतर	10. त्वत्	11. त्व	12. नम
13. सम	14. सिम	15. पूर्व	16. पर
17. अपर	18. दक्षिण	19. उत्तर	20. अवर
21. अधर	22. स्व	23. अन्तर	24. त्यद्
25. तद्	26. यद्	27. एतत्	28. इदम्
29. अदस्	30. एक	31. द्वि	32. युष्मद्
33. अस्मद्	34. भवत्	35. किम्	

इमानि सर्वनामानि ।

सर्वनामशब्दानां सूक्ष्मस्वभावमाश्रित्य इमानि नवधा विभक्तानि ।

1 . पुरुषार्थकसर्वनामानि (Personal Pronouns)

2 . निर्देशकसर्वनामानि (Demonstrative Pronouns)

3 . व्यापेक्षकसर्वनामानि (Relative Pronouns)

4 . अव्यक्तवाचिसर्वनामानि (Indefinite Pronouns)

5 . बन्धवाचिसर्वनामानि (Correlative Pronouns)

6 . पारस्परिकसर्वनामानि (Reciprocal Pronouns)

7 . संबन्धवाचिसर्वनामानि (Possessive Pronouns)

8 . स्ववाचिसर्वनामानि (Reflexive Pronouns)

9 . सार्वनामिकभेदकानि (Pronominal Adjectives)

पुरुषार्थकसर्वनामानि।

अस्मद् , युष्मद् , भवत् इत्येतानि पुरुषार्थकसर्वनामानि इत्युच्यन्ते । अस्मद् युष्मद् शब्दयोः त्रिषु लिङ्गेषु समानं रूपमस्ति । भवत् शब्दस्य लिङ्गानुसारं रूपेषु त्रैविध्यं वर्तते ।

'अस्मद् शब्दः'

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र .	अहम्	आवां	वयम्
द्वि .	मां/मा	आवां/नौ	अस्मान्/नः
तृ .	मया	आवाभ्यां	अस्माभिः
च .	मह्यं/मे	आवाभ्यां/नौ	अस्मभ्यं नः
प .	मत्	आवाभ्यां	अस्मत्
ष .	मम/मे	आवयोः नौ	अस्माकं , नः
स .	मयि	आवयोः	अस्मासु ।

'युष्मद्' शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	त्वं	युवां	यूयम्
द्वि .	त्वां/त्वा	युवां/वां	युष्मान्/वः
तृ .	त्वया	युवाभ्यां	युष्माभिः
च .	तुभ्यं/ते	युवाभ्यां/वां	युष्मभ्यं/वः
प .	त्वत्	युवाभ्यां	युष्मत्

ष .	तव/ते	युवयोः/वां	युष्माकं/वः
स .	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

भवत् शब्दः तकारान्तः आदरसूचकश्च भवति । भवान् ,भवती , भवत् इति पुल्लिङ्गे स्त्रीलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च अस्य रूपाणि विद्यन्ते । आदरस्य पारम्यप्रकाशनाय अत्रभवत् तत्रभवत् इत्यपि प्रयोगः अविरलः ।

भवत् शब्दः पुंल्लिङ्गः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र .	भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
सं . प्र .	हे भवन्	हे भवन्तौ	हे भवन्तः
द्वि .	भवन्तं	भवन्तौ	भवतः
तृ .	भवता	भवद्भ्यां	भवद्भिः
च .	भवते	भवद्भ्यां	भवद्भ्यः
प .	भवतः	भवद्भ्यां	भवद्भ्यः
ष .	भवतः	भवतोः	भवताम्
स .	भवति	भवतोः	भवत्सु ।

भवत् शब्दः स्त्रीलिङ्गः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र .	भवती	भवत्यौ	भवत्यः
सं . प्र .	हे भवती	हे भवत्यौ	हे भवत्यः
द्वि .	भवतीं	भवत्यौ	भवतीः
तृ .	भवत्या	भवतीभ्यां	भवतीभिः
च .	भवत्यै	भवतीभ्यां	भवतीभ्यः
प .	भवत्याः	भवतीभ्यां	भवतीभ्यः
ष .	भवत्याः	भवत्योः	भवतीनां

स .	भवत्यां	भवत्योः	भवतीषु ।

भवत् शब्दः नपुंसकलिङ्गः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र .	भवत्	भवती	भवन्ति
सं . प्र .	हे भवत्	हे भवती	हे भवन्ति
द्वि .	भवत्	भवती	भवन्ति
तृ .	भवता	भवद्भ्यां	भवद्भिः
च .	भवते	भवद्भ्यां	भवद्भ्यः
प .	भवतः	भवद्भ्यां	भवद्भ्यः
ष .	भवतः	भवतोः	भवतां
स .	भवति	भवतोः	भवत्सु ।

अस्मद् , युष्मद् शब्दयोः वैकल्पिकानि ह्रस्वरूपाणि वाक्यारम्भे वा , च , वा , ह , एव इत्यादीनाम् अव्ययानां समीपे वा न प्रयुज्यते ।

निर्देशकसर्वनामानि ।

तद् , एतत् , इदम् , अदस् इमानि निर्देशकसर्वनामानि भवन्ति । एतेषां त्रिषु लिङ्गेषु पृथक् पृथक् रूपाणि विद्यन्ते ।

तद् शब्दः पुल्लिङ्गः।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र.	सः	तौ	ते
द्वि.	तं	तौ	तान्
तृ.	तेन	ताभ्यां	तैः
च.	तस्मै	ताभ्यां	तेभ्यः
प.	तस्मात्	ताभ्यां	तेभ्यः
ष.	तस्य	तयोः	तेषां

स.	तस्मिन्	तयोः	तेषु

तद् शब्दः स्त्रीलिङ्गः।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र .	सा	ते	ताः
द्वि .	तां	ते	ताः
तृ .	तया	ताभ्यां	ताभिः
च .	तस्यै	ताभ्यां	ताभ्यः
प .	तस्याः	ताभ्यां	ताभ्यः
ष .	तस्याः	तयोः	तासां
स .	तस्यां	तयोः	तासु ।

तद् शब्दः नपुंसकलिङ्गः।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र .	तत्	ते	तानि
द्वि .	तत्	ते	तानि

शेषं पुंल्लिङ्गवद् रूपाणि ।

तद् शब्दस्य प्रयोगः

पूर्वपरामृष्टनामपदस्य सूचनाय तद् शब्दः प्रयुज्यते । यथा –

1 . पुरा दुष्यन्तो नाम राजा आसीत् । स महान् धर्मिष्ठः प्रजातत्परश्च आसीत् । (पुल्लिङ्गे)

2 . गङ्गा हिमालयाद् प्रभवति । सा काचन पुण्यनदी भवति । (स्त्रीलिङ्गे)

3 . सेवाफलं स्वादिष्ठं भवति । तत् अधिकमूल्ययुक्तं भवति ।(नपुंसकलिङ्गे)

एतत् शब्दः

एतत् शब्दः सन्निकर्षसूचकः । त्रिषु लिङ्गेषु अपि तस्य रूपाणि विद्यन्ते।

एतत् शब्दः पुल्लिङ्गः

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
एषः	एतौ	एते
एतम्/एनं	एतौ/एनौ	एतान्/एनान्
एतेन/एनेन	एताभ्यां	एतैः
एतस्मै	एताभ्यां	एतेभ्यः
एतस्मात्	एताभ्यां	एतेभ्यः
एतस्य	एतयोः/एनयोः	एतेषाम्
एतस्मिन्	एतयोः/एनयोः	एतेषु

एतत् शब्दः स्त्रीलिङ्गः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
एषा	एते	एताः
एतां/एनां	एते/एने	एताः/एनाः
एतया/एनया	एताभ्यां	एताभिः
एतस्यै	एताभ्यां	एताभ्यः
एतस्याः	एताभ्यां	एताभ्यः
एतस्याः	एतयोः/एनयोः	एतासाम्
एतास्यां	एतयोः/एनयोः	एतासु।

इदं शब्दः इदं शब्दस्यापि त्रिषु लिङ्गेषु रूपाणि विद्यन्ते । शब्दोऽयं सन्निकृष्टातिशयसूचनार्थः भवति ।

इदं शब्दः पुंल्लिङ्गः।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
अयं	इमौ	इमे
इमं/एनं	इमौ/ एनौ	इमान्/एनान्
अनेन/एनेन	आभ्यां	एभिः

अस्मै	आभ्यां	एभ्यः
अस्मात्	आभ्यां	एभ्यः
अस्य	अनयोः/एतयोः	एषां
अस्मिन्	अनयोः /एनयोः	एषु।

इदं शब्दः स्त्रीलिङ्गः

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
इयं	इमे	इमाः
इमां/एनां	इमे/एने	इमाः/एनाः
अनया/एनया	आभ्यां	आभ्यः
अस्यै	आभ्यां	आभ्यः
अस्याः	आभ्यां	आभ्यः
अस्याः	अनयोः/एनयोः	आसाम्
अस्यां	अनयोः/एनयोः	आसु ।

इदं शब्दः नपुंसकलिङ्गः।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
इदं	इमे	इमानि
इदं	इमे	इमानि । (शेषं पुंल्लिङ्गवत्)

अदस् शब्दः पुंल्लिङ्गः।

एकचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
असौ	अमू	अमी
अमुं	अमू	अमून्
अमुना	अमूभ्यां	अमीभिः

अमुष्मै	अमूभ्यां	अमीभ्यः
अमुष्माद्	अमूभ्यां	अमीभ्यः
अमुष्य	अमुयोः	अमीषां
अमुष्मिन्	अमुयोः	अमीषु ।

स्त्रीलिङ्गः।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
असौ	अमू	अमूः
अमुं	अमू	अमूः
अमुया	अमूभ्यां	अमूभिः
अमुष्मै	अमूभ्यां	अमूभ्यः
अमुष्याः	अमूभ्यां	अमूभ्यः
अमुष्याः	अमूयोः	अमूषां
अमुष्यां	अमूयोः	अमूषु।

नपुंसकलिङ्गः।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
अदः	अमू	अमूनि
अदः	अमू	अमूनि। (शेषं पुंल्लिङ्गवत्)

इदमस्तु सन्निकृष्टसमीपतरवर्ति एतत्तदोरूपा।

अदसस्तु विप्रकृष्ट तदिति परोक्षे विजानीयात् ।।

प्रश्नार्थकसर्वनामानि – किं शब्दः।

त्रिषु लिङ्गेषु अस्य प्रयोगः विद्यते ।

पुंल्लिङ्गः।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्

कः	कौ	के
कं	कौ	कान्
केन	काभ्यां	कैः
कस्मै	काभ्यां	केभ्यः
कस्मात्	काभ्यां	केभ्यः
कस्य	कयोः	केषां
कस्मिन्	कयोः	केषु।

स्त्रीलिङ्गः।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
का	के	काः
काम्	के	काः
कया	काभ्यां	काभिः
कस्यै	काभ्यां	काभ्यः
कस्याः	काभ्यां	काभ्यः
कस्याः	कयोः	कासाम्
कस्यां	कयोः	कासु।

नपुंसकलिङ्गः।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
किं	के	कानि
किं	के	कानि। (शेषं पुंल्लिङ्गवत्)

अव्यक्तवाचिसर्वनामानि

किं शब्देन सह अपि, चित् , चन शब्दान् च योजयित्वा अव्यक्तवाचिनिपदानि निष्पाद्यन्ते ।

किं पुंल्लिङ्गे

कः + चित् – कश्चित्

कः + चन – कश्चन

कः + अपि – कोऽपि

किं स्त्रीलिङ्गे

का + चित् – काचित्

का + चन – काचन

का + अपि – काऽपि

किं नपुंसकलिङ्गे

किम् + चित् – किञ्चित्

किम् + चन – किञ्चन

किम् + अपि – किमपि

किं शब्दस्य त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु विभक्तिषु च अव्यक्तवाचिशब्दानां प्रयोगः सुलभाः वर्तन्ते ।

यथा – कस्यापि वानरस्य

कयापि तूलिकया

कस्मिन्नपि वने

कस्यांचित् नद्यां

केनापि कारणेन

इत्याद्याः प्रयोगाः।

व्यापेक्षकसर्वनामानि

व्यापेक्षकत्वात् – आश्रयत्वात् व्यापेक्षकम् इति नाम । स्वस्य अर्थपूर्तये इतरानाश्रयते एतत् इत्यर्थे अन्वर्थम् नाम ।

यद् शब्दः तच्छब्दम् आश्रयते ।

उदा – यः सम्यक् लिखति सः परीक्षायामुत्तीर्णो भविष्यति । 'यद्' शब्दः त्रिषु लिङ्गेषु प्रयुक्तः ।

यथा पुल्लिङ्गः।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यः	यौ	ये
यं	यौ	यान्
येन	याभ्यां	यैः
यस्मै	याभ्यां	येभ्यः
यस्मात्	याभ्यां	येभ्यः
यस्य	ययोः	येषाम्
यस्मिन्	ययोः	येषु।

स्त्रीलिङ्गः।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
या	ये	याः
यां	ये	याः
यया	याभ्यां	याभिः
यस्यै	याभ्यां	याभ्यः
यस्याः	याभ्यां	याभ्यः
यस्याः	ययोः	यासां
यस्यां	ययोः	यासु।

नपुंसकलिङ्गः।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यत्	ये	यानि
यत्	ये	यानि।

(शेषं पुंल्लिङ्गवत् रूपाणि)

यद् शब्दः भेदकस्वरूपः भवति । सङ्गात् एकस्य भेदकत्वं – विशेषत्वं यच्छब्देन उच्यते । तस्य तु भेदान्तराणि च बहुत्र दृष्टानि ।

यथा –शब्दः	अर्थः
यत्	व्यक्तिभेदकः
यत्र	स्थलभेदकः
यदा	समयभेदकः
यदि	अवस्थाभेदकः

बन्धवाचिसर्वनामानि

यद् + वत् – यावत्

तद् + वत् – तावत्

एतत् + वत् – एतावत्

किं + यत् – कियत्

इदं + यत् – इयत्

तद् + दृश् – तादृक्

एतत् + दृश् – एतादृक्

यत् + दृश् – यादृक्

इदं + दृश् – ईदृक्

किं + दृश् – कीदृक्

किं + अति – कति। (नित्यबहुवचनम्)

इमानि बन्धवाचिसर्वनामानि इत्युच्यन्ते ।

यावत् शब्दः तकारान्तः –

पुंल्लिङ्गः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	यावत्	यावतौ	यावतः

यावत्	यावतौ	यावतः।

(मरुत् शब्दवत्)

तादृक् शब्दः त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते ।

पुंल्लिङ्गः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	तादृक्	तादृशौ	तादृशः।
स्त्रीलिङ्गः।	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	तादृक्	तादृशौ	तादृशः।

(पुंल्लिङ्गवत्)

परास्परिकसर्वनामानि।

अन्य , इतर , पर इमानि पारस्परिकसर्वनामानि ।

यथा –

	पुं.	स्त्री.	नपुं.
अन्य – अन्यः + अन्यः	अन्योन्यः	अन्योन्या	अन्योन्यम्
इतरः – इचरः+ इतरः	इतरेतरः	इतरेतरा	इतरेतरम्
पर – परः+ परः	परस्परः	परस्परा	परस्परम्

विभक्तिप्रत्यया: उत्तरपदेन सह प्रयुज्यन्ते ।

7. संबन्धवाचिसर्वनामानि

यद् , एतत् , अस्मद् , युष्मद् , एतैः सह ईय , ईन , अक प्रत्ययान् योजयित्वा सम्बन्धवाचि सर्वनामपदानि निष्पद्यन्ते ।

यथा –		पुं.	स्त्री.	पुं.
तद्	–	तदीयः	तदीया	तदीयम्
एतत्	–	एतदीयः	तदीया	एतदीयम्
अस्मद्	–	अस्मदीयः	अस्मदीन	मामकः

युष्मद् – त्वदीयः त्वदीन तावकः

स्ववाचिसर्वनामानि।

स्व , आत्मन् , इति शब्दौ प्रायेण स्ववाचिसर्वनामत्वेन स्वीक्रियेते।

यथा –सा आत्मानं कृतकृत्यं मन्यते ।

उध्दरेदात्मना आत्मानम् ।

आत्मवाचि आत्मीयवाचि च 'स्व' शब्दः सर्वनाम ।

आत्मवाचि पुंसि केवलम्। उदाः – स्वेन कृतमिदं सर्वम् ।

आत्मीयवाचि तु त्रिषु लिङ्गेषु च।

यथा –स्वः बालः (पुं)।

स्वा बालिका (स्त्रीलिङ्गः) ।

स्वं गृहम् (नपुं)।

सर्वनामिकभेदकानि।

अन्य, अन्यतर, इतर, एकतम, कतर, कतम, ततर, ततम, एतानि, सर्वनामिकानि ।

सर्व, विश्व, सम, सिम, उभ, उभय एतान्यपि अत्र अनुसन्धेयानि । पूर्व अवर , दक्षिण उत्तर, अपर, अधर, एतान्यपि सर्वनामिकपदानि ।